

Л.П. Горкіна
академік АЕН України,
м. Київ

ДОСВІД ТА ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ В ТРАНСФОРМАЦІЙНІЙ ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ

Концепція розвитку людського потенціалу, що набула визнання у глобальному масштабі наприкінці ХХ ст., виходить із визнання неможливості звести суспільний прогрес до зростання грошового доходу або примноження матеріального, речового багатства. Основоположним принципом сучасного економічного розвитку слугує його соціогуманістична направленість, що визначає місце людини в системі суспільного виробництва не лише як засобу виробництва багатства, а водночас як кінцевої мети суспільного виробництва й міри розвитку соціальної організації. Згідно цієї концепції, в документах ООН людський розвиток трактується як, насамперед, процес розширення можливостей, що, у свою чергу, забезпечується матеріальним добробутом, політичною й економічною свободою, правами людини, суспільною повагою до особистості [13, р. 10].

Соціальний чинник є важливою складовою економічних перетворень та потужним потенціалом трансформації суспільства. На жаль, проблема розвитку й реалізації людського потенціалу України, особливо в контексті пошуку ефективної моделі соціально-економічного розвитку, еволюції інституційної структури суспільства досі не отримала належної теоретичної розробки та практичного вирішення.

Науковим колективом відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» було здійснено дослідження вітчизняного досвіду реалізації людського потенціалу; проаналізовано соціальні наслідки ринкового реформування вітчизняної економіки; виявлено основні тенденції та проблеми розвитку соціальної сфери в історико-економічному аспекті.

Метою даного дослідження стало теоретичне узагальнення історичного досвіду та обґрунтування практичних

рекомендації щодо державного впливу на умови розвитку й реалізації людського потенціалу економіки України.

Серед зарубіжних учених провідне місце в дослідженні людського потенціалу суспільства й соціального капіталу належить Р. Барту, Г. Беккеру, Р. Патнаму, Дж. Сенсенбренеру, Ф. Фукуямі. Дослідження проблем формування, функціонування, вдосконалення і використання трудового потенціалу здійснювали українські вчені О. Грішнова, М. Долішній, С. Злупко, Е. Лібанова, С. Пирожков, М. Пітюлич, В. Приймак, О. Стефанишин, Л. Шевчук та інші.

Докорінні зміни відносно цінностей людського ресурсу відбулися в 70-х роках ХХ ст., коли виникла можливість оцінити розвиток творчого потенціалу людини. У цей період відбулася переоцінка рушійних сил економіки — людський фактор висувається на перший план. Зміна суспільної ролі й місця людського чинника в економічному розвитку знайшли відображення в розробці теорії людського капіталу, запропонованої американським економістом Г. Беккером. Згідно цієї теорії: інвестиції в людський капітал забезпечують його власнику в майбутньому отримання більш високого доходу;

формування людського капіталу вимагає від самої людини і всього суспільства значних затрат;

соціальні інвестиції (вкладення в людський капітал) забезпечують значні за обсягом, тривалі за часом та інтегральні за характером економічний і соціальний ефекти. Таким чином від якості людського капіталу залежать результати економічного зростання.

Ретроспективний аналіз показує, що суспільні проблеми в Україні (на той час складової СРСР) з середини до 80-х років ХХ ст. не одержували адекватної управлі-

нської відповіді. Головними причинами «системної кризи» (економічної, соціальної, політичної, духовної, національної) була криза управління, неспроможність політичної еліти адекватно відповісти ні на один виклик часу через брак сучасного стратегічного мислення. Ці виклики були зумовлені становленням постіндустріальної економіки, принципово інших відносин власності, нової системи мотивації до праці, зміни ролі людини у виробництві й переорієнтації суспільства на соціальні, а не суто матеріально-економічні результати.

Під впливом науково-технічної та інформаційної революцій традиційні індустріальні чинники розвитку перестали відігравати вирішальну роль. У створенні благ інформаційної економіки вирішальну роль зайняли нематеріальні чинники: знання, інформація, інноваційний тип мислення і креативна поведінка людини. Ці зміни зумовлюють необхідність докорінної перебудови всієї інституційної структури суспільства. Становлення, розвиток і реалізація людського потенціалу в умовах глобалізаційних викликів вимагає активного впливу держави на процес формування й реалізації інтелектуального та інноваційного потенціалу людини і суспільства.

З розпадом СРСР і здобуттям незалежності Україна отримала великі можливості для реформ і створення національної економіки. Проте вона успадкувала численні проблеми, які мали системний характер і визначали характер і можливості розвитку й реалізації людського потенціалу. Серед них варто назвати такі:

Загальне одержавлення призвело до ліквідації нормальних господарських стимулів.

Деформована структура виробництва визначала відповідні деформації зайнятості й другорядну роль соціальної сфери.

Відбулося викривлення мотивації праці, набуло поширення соціальне утриманство. Протягом тривалого часу панування адміністративно-командної системи сформувалась інфантильна психологія: «Радянська ментальність була патерналістською, покоління українців виховувалися в системі, коли держава за все відповідала, передусім — за особистий добробут кожного члена суспільства» [1, с. 4]. Трансформація системи не змінила психології, адже неформальні інституції (звички, мораль, традиції, цінності) не можуть миттєво видозмінюватись навіть при найрадикальніших реформах.

В 1991 р. перевагу було надано не науково обґрунтованим висновкам вітчизняних і зарубіжних учених, а нав'язаній Україні під виглядом «новітнього монетаризму» політиці реформації типу так званої «шокової терапії», в основі якої лежали рекомендації експертів Міжнародного валютного фонду і Світового банку. З початку 1992 р. введення в обіг купоно-карбованця, проголошення лібералізації ринкової торгівлі й повної свободи ринкових цін призвело до різкого зниження рівня життя більшості населення. Гасла, що висувались у перший період реформ, не мали безпосереднього відношення до інтересів конкретних людей, тому не були задіяні мотиваційні механізми трансформації. Навпаки, стрімке падіння реальних доходів, скорочення зайнятості, руйнування системи соціального захисту, комерціалізація усіх сфер життя, без контролю й компенсаційного регулювання з боку держави, спричинили соціальну апатію.

«Зацикленість» на побудові ринкових відносин як самоціль, нехтування іншими, не менш важливими складовими, трансформаційних змін — утвердженням верховенства закону, дотриманням соціальної справедливості — призвело до втрати кредиту довіри уряду.

В Україні зростання диференціації доходів населення в декілька разів перевищило відповідні показники в розвинених країнах. Майнове розшарування й поляризація суспільства на тлі зростання частки доходів на власність та криміналізації економіки ускладнювали процес досягнення соціальної й політичної стабільності, сприяли втраті мотивації до праці, підвищення кваліфікації, професійного росту, економічної активності взагалі. Передчасна й незбалансована політика відкритості й лібералізації принесла вигоду лише західним країнам, натомість для громадян України мала катастрофічні наслідки.

Усвідомлення того, що крім ринку потрібні ще й інститути, що слугують таким суспільним цілям як політична свобода й соціальна справедливість [14] на практиці не реалізувалось. Реальний курс реформ може бути охарактеризований як «ринковий фундаменталізм», що відкидав країну назад, у XVIII ст. з його ринковою моделлю. Розвинені країни, давно пройшовши цей етап, будують свої моделі економічного розвитку на основі змішаної системи, в якій приватне підприємництво оптимально співвідноситься з державним регулюванням, а економічні механізми доповнюються дієвими соціальними інститутами, що утворюють інституційну структуру сучасного суспільства [15, с. 293].

Хоча економіка України, перебуваючи в єдиному народногосподарському комплексі СРСР, не пройшла всі етапи еволюції ринкової системи, проте, вона не була виключена з світового процесу науково-технічної революції. Як зазначав свого часу В. Глушков, з чисто управлінських позицій ринок в епоху НТР є надто обмеженим інструментом, що фактично непридатний для регулювання цін на більшість сучасних видів продукції [2]. Отже, видима простота ринкового механізму регулювання цін спрямувала реформаторів на привабливий, але хибний шлях — запровадження ринкового механізму (в реальності просто втрата контролю над виробництвом, обміном і споживанням) зовсім не означає, що позитивні перетворення підуть самі собою, а економіка досягне оптимального стану рівноваги й стабільності.

Таким чином, фактичне зведення трансформаційних процесів до одностороннього економізму або ж застарілого варіанту ринкового фундаменталізму було глибоко помилковою стороною перехідної моделі, застосованої в Україні. До того ж політика «шокової терапії» була практично проведена в найгірших «більшовицьких» революційних традиціях «кавалерійської атаки». Вітчизняні реформатори невиправдано поклалися на самоорганізуючу здатність ринку, абсолютно знехтували увесь попередньо накопичений «вантаж» звичок, норм, традицій і господарських реалій, і надто спрощено розглядали роль держави у створенні ринкових інститутів.

Національні економічні моделі країн з усталеними ринковими традиціями засвідчують необхідність і можливість активного впливу держави на формування інституційної структури, що максимально відповідала б інтересам розвитку людини. Йдеться про безперервний процес вироблення й еволюції соціально-економічних

інститутів, що формуються на власному національному історико-культурному ґрунті, й виступають основними детермінантами поведінки людей.

Численність і поліморфність інститутів минулого в Україні, як і в інших постсоціалістичних країнах, загострили проблему зміни старих інститутів новими. Інституціонально-еволюційний підхід визначає залежність таких країн від т. зв. «траєкторії попереднього розвитку», відтак численні західні дослідники неодноразово підкреслювали, що некритичне «привнесення неокласичної моделі у Східну Європу» приречене на неуспіх [6, с. 308–310].

Проте й другий етап економічних перетворень в Україні (1994–1995 рр.) засвідчив дотримання курсу радикальних ринкових реформ із збереженням структури корпоративних інтересів, тобто утвердження системи «бюрократичного ринку», що стримувало формування соціальних механізмів розвитку. Ваучерна приватизація, здійснена до того ж з порушеннями чинного законодавства, масовими зловживаннями, не забезпечила суспільно значимих економічних результатів. За межею бідності опинилося понад 80 % населення, рівень фактичного безробіття сягнув 20–25 %, а з урахуванням прихованого безробіття й вимушених відпусток за свій рахунок — близько 40 %, хронічного характеру набули затримки виплат зарплати. Процес деіндустріалізації країни супроводжувався руйнуванням інтелектуального потенціалу суспільства.

У 1996 р. в Україні розпочався третій етап перетворень, який характеризується проголошенням коригування курсу реформ на створення державно регульованої соціально спрямованої ринкової економіки. Протягом 1997–1998 рр. тривав трансформаційний спад. Бюджетно-податкова система зберігала репресивну спрямованість, не створюючи потрібної мотивації для суб'єктів у підвищенні результатів їхньої діяльності, насамперед у виробничій сфері, а навпаки — спонукає до приховування прибутку від оподаткування, спричиняє значний відтік капіталу за кордон.

Всеукраїнський перепис населення 2001 р. виявив демографічні втрати й негативні тенденції періоду трансформаційного перетворення економіки [8, с. 78]. Серед них такі:

Значне скорочення чисельності населення України.

Від'ємні прирости населення в місті й сільській місцевості по всіх регіонах країни [5, с. 56–57].

Демографічні зрушення характеризують основу відтворення людського потенціалу. В цілому за роки незалежності чисельність населення зменшилася більше ніж на 5 млн. осіб, ще 2–3 млн. українців здійснюють трудову діяльність за межами країни, з них 80 % жінок репродуктивного віку. Безумовно, в перспективі очікується лавиноподібне зменшення чисельності населення (за оцінками, до 35 млн. осіб до 2050 р.). Серед основних причин погіршення демографічної ситуації слід виокремити такі:

погіршення якості життя;

зміна цінностей (для багатьох жінок робота стала важливішою за сім'ю);

зміна традиційного життєвого устрою;

домінування міського способу життя над сільським;

зростаюча диференціація рівня доходів найбагатших та найбідніших верств населення.

Перехід до стадії розвитку економіки, в якій знання є одним з ключових чинників зумовив актуалізацію проблеми розвитку освіти та відтворення людського освітнього потенціалу. Порівняно з попередніми періодами (індустріальною моделлю економічного розвитку), новим моментом у інформаційній економіці (економіці знань) є темпи оновлення структури, технології, організації виробництва та споживання товарів і послуг, глобалізації та соціальних змін, які вимагають від індивіда якісно нового рівня освіти та постійного оновлення знань і навичок упродовж усього життя. Фаховий рівень працівника оцінюється не тільки й не стільки сумою знань і вмій як здатністю засвоювати нову інформацію, вчитися, приймати самостійні креативні рішення, виявляти творчі здібності, пристосовуватись до динамічних змін виробництва, ринку тощо. Освіта стала вирішальним чинником як збереження так і примноження знань, бо кінцевим носієм, виробником і споживачем інформації є людина, яка здатна проектувати, виробляти, застосовувати і споживати знаннємісткі товари й послуги.

Тенденції розвитку освіти в Україні у 1991–2006 рр. загалом характеризуються як негативні [12, с. 210]. Серед проблем розвитку освіти як джерела розвитку людського потенціалу варто виокремити такі:

1. Скорочення фізичного обсягу надання послуг освіти до 76,4 % від рівня 1990 р.

2. Збільшення частки самофінансування освіти, що в свою чергу має низку позитивних і негативних наслідків, а саме:

створення закладів вищої освіти на основі приватного фінансування значною мірою компенсує обмеженість державних коштів на розвиток освіти (за період з 1990 р. державні витрати на освіту становили в середньому 4–5 % ВВП);

перенесення тягаря оплати навчання на студентів та їхні сім'ї означає перерозподіл певних фінансових ризиків від держави до фізичних осіб і, відповідно, збільшення матеріальної відповідальності останніх, підвищення їх зацікавленості у поверненні витрачених коштів;

посилюється деформація структури вищої освіти: пропозиція освітніх послуг визначається попитом, що формується на основі суб'єктивних уявлень про престижність професії, можливі в майбутньому доходи тощо;

порівняно з вищою освітою, значно погіршується стан попередніх ланок, зокрема, дошкільної освіти. Питома вага дітей, охоплених дошкільними закладами освіти за роки незалежності знизилася з 64 % до 40 % у містах і з 43 до 20 % у сільській місцевості [4, с. 52]. В перспективі це може мати негативні наслідки, оскільки саме дошкільна освіта закладає основи соціалізації особистості й формування освітнього потенціалу.

3. В окремих регіонах (Донецька, Луганська, Волинська області) значна чисельність постійного населення віком 10–14 років не охоплена навчанням у загальноосвітніх школах [8 с. 184].

4. Серед випускників шкіл зменшується частка тих, хто отримує повну середню освіту та скорочення середньої тривалості освіти протягом життя. Ця тенденція є спільною для постсоціалістичних країн. За даними Світового банку, середня тривалість освіти протягом життя в цих країнах, без дошкільної освіти, скоротилася з 11,2 року в 1989 р. до 10,6 року в 1997 р. [9, с. 8].

5. Елітні та спеціалізовані середні навчальні заклади відкриваються здебільшого в столиці та великих містах, водночас матеріально-технічне та інформаційне забезпечення периферійних закладів освіти різко знижується. Зменшується доступність якісної середньої освіти для сільських школярів.

6. З 1990 р. продовжується постійне скорочення підготовки професійно-технічними закладами кваліфікованих робітників.

7. Спостерігається зниження матеріальних вигод від отримання вищої освіти внаслідок зменшення диференціації оплати, високих ризиків працевлаштування не за спеціальністю й кваліфікацією тощо.

8. Структура випускників вищих навчальних закладів не відповідає потребам розвитку економіки, тим більше — інноваційного розвитку, технологічного прориву тощо. Зростання кількості випускників, що репрезентується як показник становлення економіки знань, інформаційного суспільства забезпечене такими спеціальностями як комерційна діяльність, менеджмент, підприємництво і право. В той же час, кількість випускників інженерних спеціальностей, які мають впроваджувати нові технології у виробництво, зросла протягом останніх п'яти років ледь на 8 %.

9. Майнове розшарування суспільства і комерціалізація освіти зменшують реальний доступ до вищої освіти для значної частки населення.

10. Посилюються регіональні диспропорції розміщення вищих навчальних закладів, що спричиняє нерівні умови забезпечення населення вищою освітою.

11. Нагальною потребою є впровадження економічної освіти в середній школі як засобу формування нового типу мислення, активної моделі економічної поведінки та розвитку підприємницьких здібностей.

12. Фінансування діяльності навчальних закладів та низький рівень оплати праці науково-педагогічних кадрів стримують підвищення рівня освіти до сучасних вимог.

Вирішальним і стратегічно важливим напрямом державної політики розвитку людського потенціалу має стати підвищення рівня оплати праці. Прагнення забезпечити конкурентоспроможність продукції в умовах застосування застарілих технологій і, відповідно, високого рівня енергетичної матеріалоемності виробництва, низької продуктивності праці призводить до єдиної можливої економії — економії на робочій силі. Таким чином низька оплата праці утримується на традиційному рівні внаслідок дії додаткових, новітніх чинників, пов'язаних із глобальною конкуренцією.

В умовах переходу до інноваційної моделі економічного розвитку підвищення оплати праці стає не лише засобом забезпечення належного життєвого рівня населення, але й передумовою розвитку людського потенціалу, підвищення його конкурентоспроможності. Тому завдання підвищення оплати праці має поряд із соціальним і загальноекономічне значення. Проблеми недостатнього фінансування людського розвитку в Україні, що потребують термінового вирішення, такі:

1. Низькі стандарти оплати праці та відсутність безпосереднього зв'язку між заробітками та ефективністю праці знижують мотивацію населення до економічної та трудової активності.

2. Міжгалузєва диференціація заробітної плати є надто високою, при тому, в галузях з високим рівнем

оплати праці міжкваліфікаційні розбіжності є надмірними, а в галузях з низьким рівнем оплати й у бюджетній сфері — межують зі зрівнялівкою.

3. Наявна заробітна плата майже 40 % працюючих в Україні є нижчою рівня прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Мінімальна заробітна плата, регулювання якої є основним чинником подолання бідності серед працюючого населення, все ще не досягла межі бідності, визначеної і за абсолютним (прожитковий мінімум для працездатних), і за відносним критеріями. Поширення бідності серед працюючих змушує їх до пошуків додаткової зайнятості, яка здебільшого не має нічого спільного з основною професією та набутою кваліфікацією. На практиці це стає перешкодою для підвищення кваліфікації та посади на основному місці роботи.

4. Значні регіональні розбіжності у рівнях оплати праці (диференціація по Україні з урахуванням Києва сягає 2,5 рази) створюють серйозні проблеми у забезпеченні єдиних соціальних стандартів споживання, зокрема, щодо реальної заробітної плати працівників бюджетних установ та реальної вартості соціальних трансфертів.

5. Державна політика не популяризує й не заохочує самозабезпечувальної поведінки населення, спрямованої на підвищення добробуту власними зусиллями. Практика перерозподілу доходів головним чином на користь малозабезпечених верств населення призводить до консервації бідності, формування утриманських настроїв. Кредитна, податкова, бюджетна й інвестиційна політика не орієнтовані на підтримку середніх верств суспільства, стимулювання їх трансформації у повноцінний середній клас, заохочення економічної ініціативи й самостійності.

6. Інвестиції в економіку країни поки що не спроможні суттєво підвищити рівень зайнятості населення. Це зумовлено низькою ефективністю наявних робочих місць та необхідністю їх структурної модернізації. Існуюча в Україні структура зайнятості відображає віддаленість від стандартів розвинених країн і засвідчує високу частку в національній економіці доіндустріального виробництва, заснованого на простій фізичній праці.

7. Сучасна зайнятість у сільському господарстві значною мірою є квазізайнятстю у неформальному секторі економіки, що за своєю економічною природою виступає тимчасовою альтернативою безробіттю, адже селяни, які не мають іншої роботи й вирішують сільськогосподарську продукцію для власних потреб і частково на продаж, вважаються зайнятими. Таким чином, втрата селянами роботи через скорочення фінансування суспільного сектора господарства та ринкову трансформацію економіки призводить до консервації в аграрному секторі патріархальних форм виробництва, низької продуктивності праці та неефективного використання трудового потенціалу.

8. Зміни професійного складу зайнятих в Україні не відповідають завданням інноваційного розвитку економіки: частка фахівців, які впроваджують інновації зменшилась, водночас відбувається невпинне зростання чисельності некваліфікованих працівників. Підприємства не докладають особливих зусиль для підготовки й утримання персоналу з високим рівнем освіти й кваліфікації, натомість сталим є попит на некваліфіковану робочу силу. В країні склалася стійка тенденція до декваліфі-

кації трудового потенціалу. Як виявили спеціальні дослідження, кожний дванадцятий працівник з вищою освітою в Україні зайнятий на роботах, які такого рівня освіти не потребують, на місцях робітників працює половина фахівців у галузі прикладних наук та техніки, чверть молодших фахівців у галузі освіти.

9. В Україні зменшується питома вага осіб з вищою освітою в складі населення віком 25–34 років. «Старіння» високоосвіченого потенціалу зумовлене масовим виїздом перспективної молоді за кордон. Намагання економити на заробітній платі призводить до трудової еміграції, значна частина бюджету витрачається на підготовку кваліфікованих кадрів для економік зарубіжних країн.

10. Нерозвиненість ринкових джерел доходів, штучне заниження ціни робочої сили відповідно потребам працівника доінформаційної економіки, висока частка соціальних трансфертів забезпечують відтворення моделі економіки, орієнтованої на дешеву робочу силу, що призводить до деградації трудового потенціалу.

Гострою проблемою збереження, розвитку й реалізації людського потенціалу економіки України є трудова міграція. Економіка втрачає не тільки на підготовці фахівців, які не відшкодовують витрати на їх підготовку трудовою діяльністю, але й недоотримує техніко-економічний ефект через відплив мозків, втрату інтелектуального потенціалу, без якого важко сподіватися на випереджаючі темпи розвитку національної економіки та її високі конкурентні позиції на світовому ринку.

Історичний досвід, у тому числі вітчизняний, свідчить, що завжди нестабільність економічного розвитку й політичні кризи спричиняли зростання хвилі міграції. І. Франко, який досліджував економічні й політичні причини масової еміграції з Галичини понад сто років тому, писав: «Ми одержали численний пролетаріат, але без потрібних для нього джерел прожитку, без фабрик, де він міг би знайти собі заробіток. Пролетаріат мусив лишатися по селах, з самотнім виглядом помалу вмирати там із голоду» [16, с. 344–345]. На жаль і сучасна трудова еміграція в основі своїй має подібні причини — пролетаризація населення й матеріальне зuboжіння. В публікації «З приводу еміграції населення» І. Франко поряд із нуждою до причин еміграції зараховує «моральну занедбаність населення». «Йдеться про те, — писав мислитель, — що селянина у зв'язку з незліченними фактами щоденного життя втратив віру в себе, в свої сили і в свою людську гідність, віру в правову основу, на якій ми живемо і яка є підставою суспільного ладу, віру в ширість, людяність і добру волю тієї інтелігенції, яка замість того, щоб вести його до освіти й поступу, найбільше його гнобить і визискує» [16, с. 351].

Сьогодні втрати трудового потенціалу через відтік високоосвіченого, працездатного, економічно активного населення погіршують і без того складне становище країни. Найбільш масовими є потоки трудових мігрантів з прикордонних регіонів, мешканці яких мають усталені зв'язки із регіонами тяжіння, з одного боку, і поставлені в особливо складну ситуацію через нестачу робочих місць на регіональних ринках праці — з іншого.

Масштабні трудові міграції як типова ознака бідних країн далеко не завжди призводять до негативних наслідків. У багатьох країнах (з наших найближчих сусідів — Польща, Туреччина) сформувалась специфіч-

на модель міграційної поведінки населення. Певна частина населення, переважно молоді чоловіки, працюють якийсь час за кордоном у більш розвинених країнах. Повертаються через кілька років, здобувши кошти й навички, що допомагають забезпечити їм і членам їхніх родин необхідний рівень життя, освіти тощо. Ця модель тимчасової еміграції під егідою держави на основі двосторонніх міждержавних угод повинна стати реальною альтернативою нерегульованій і нелегальній міграції, що призводить до незворотних демографічних втрат.

Відсутність реальних можливостей працевлаштування з відповідною стандартам заробітною платою є не єдиною причиною трудової міграції. Значна частина населення виїздить через неможливість реалізувати себе, оскільки загальноекономічні й технологічні умови праці не відповідають рівню освіти й потенційних можливостей працівника. Якість життя є базисом для розвитку людського потенціалу, вона спроможна стримувати відтік людського і фінансового капіталу за кордон.

Оцінка людського капіталу на макрорівні, тобто визначення сукупних показників й узагальнюючих характеристик рівня людського потенціалу включає три групи параметрів. До першої входять показники тривалості життя, до другої — його якості (рівень благополуччя та добробуту), до третьої — показники якості освіти. Інтегральний індекс розвитку людського потенціалу передає складну картину розвитку людини в єдності та взаємозв'язку різних сторін її життя.

У цілому аналіз показників розвитку людського потенціалу свідчить про те, що наша держава ще не вступала на шлях боротьби за лідерство по показниках інтелектуального капіталу і, зокрема, по показниках людського капіталу, не починала формування економіки знань у системному її значенні. Тим самим Україна залишається пасивним об'єктом у глобальних процесах становлення інноваційно-інформаційного суспільства.

Згідно «Звіту ООН про людський розвиток — 2006», Україна за розвитком людського потенціалу у 2006 р. зайняла 77-е місце серед 177-и країн світу і входить до групи країн із середнім рівнем (у 2005 р. Україна перемістилася з 70-го на 78-е місце, між Саудівською Аравією та Перу). Загрозливого рівня досягли значення таких показників, як очікувана тривалість життя, очікувана тривалість здорового життя населення та показник який характеризує втрачені роки здорового життя (індекс DALY). Якщо у 1990 р. очікувана тривалість життя становила 70,5 років, то в 1995 р. вона зменшилася до 66,8 років, у 2003 р. дещо збільшилася — до 67,8 років. Аналогічний показник для розвинених європейських держав (Ісландія, Італія, Швейцарія, Швеція та ін.) перевищує 80 років.

Важливим показником і чинником якості життя громадян є рівень охорони здоров'я. За даними Інституту соціології НАНУ, серед найнеобхідніших потреб потреби громадян у здоров'ї є сьогодні найменш задоволеними — 51,3 % (до того ж, 58,8 % громадян не вистачає необхідної медичної допомоги); у продуктах харчування (43,6 %); якісному житті (40,9 %).

В Україні прийнято «Стратегію демографічного розвитку України на 2006–2015 роки», основним завданням якої є подолання демографічної кризи, поліпшення якості життя населення та збереження духовного потенціалу. Проте слід зауважити, що проблему якості життя не виз-

нано пріоритетом соціально-економічного розвитку України у стратегічних загальнодержавних планах та регіональних програмах соціально-економічного розвитку.

В сучасних умовах особливої гостроти набуває проблема реалізації людського потенціалу. Теоретико-методологічні підходи до трактування політики реалізації людського потенціалу в своїй основі мають визначення соціальної політики як діяльності, спрямованої на розвиток людини при дотриманні її прав і свобод [13, с. 10; 11, с. 233].

Невідповідність рівня розвитку й рівня самореалізації окремої особи формує суперечність між особистістю і суспільством. Це кардинальна проблема, що має наддержавний характер, хоча й детермінується на рівні національної економіки. Від її вирішення значною мірою залежать темпи соціального прогресу, його ціннісні орієнтири і духовні принципи. Поглиблення цієї суперечності веде до соціальної апатії, деградації особистості, зміцнення помилкових цінностей, що може стати причиною антисоціального поведіння, зростаючої агресивності, релігійних конфліктів, міжнародної та міжетнічної ворожнечі, тероризму тощо.

Водночас, феномен української «помаранчевої революції», як і інші сплески політичної активності засвідчують стихійні спроби реалізації незадіяного соціального потенціалу. Творча реалізація енергії змін спроможна значно посилити позитивні результати економічної політики уряду.

Особливої значимості набуває проблема реалізації інтелектуального людського потенціалу та ефективного використання знань. Це визначається двома взаємопов'язаними аспектами: по-перше, знання мають позитивний вплив безпосередньо на рівень розвитку виробництва, що є первинним чинником забезпечення конкурентоспроможності національної економіки; по-друге, інформаційно-інтелектуальний потенціал та ступінь його реалізації визначають стратегічний успіх країни в цілому, оскільки вони формують національний імідж, визначають місце національної економіки в глобалізованому світі. Успіхи в окремих галузях науки і техніки, навіть безпрецедентні, не завжди свідчать про системний високоефективний механізм використання знань. Інституціональне забезпечення інноваційного розвитку покликане створити середовище оптимального поєднання науково-технічної та соціально-економічної складової суспільного прогресу.

Невід'ємним елементом складової людського потенціалу ринкового суспільства, а саме — людського інтелектуального капіталу є соціальний капітал. У розвинених постіндустріальних країнах (США, Японія, Німеччина, Великобританія та ін.) соціальному капіталу надають великого значення, розглядаючи його як продукт життєдіяльності суспільства. Соціальна сфера тут не зводиться лише до розподілу благ та формування життєвих можливостей, як це є в Україні. Вона насамперед є сферою інституціоналізованого спілкування, створення стійких і тимчасових об'єднань на засадах солідарності та їх використання для індивідуального і колективного самовираження та розвитку [5, с. 68]. Тому всі національні моделі розвинених країн (чи-то модель соціального ринкового господарства, держави добробуту, системи по життєвого найму та ін.) мають міцну соціальну систему як обов'язковий елемент, що є запорукою їхньої ефективності. Такий підхід відповідає методологічним підходам сучасного неінституціоналізму — течії, що презентує нову парадигму економічної науки.

Соціальний капітал є системою соціальних відносин співробітництва, взаємодії, взаємної довіри та взаємодопомоги, що формується у сфері міжособистісних взаємин на ґрунті соціокультурної єдності традицій та інтересів. Без такої єдності ефективне функціонування соціальної системи є проблематичним. Інституційна структура суспільства є органічним поєднанням неформальних інституцій, які є продуктом тривалої еволюції соціуму, та формальних, що розвиваються дискретно й підлягають регулюючому впливу держави як системоутворюючого суспільного інституту.

Новий характер взаємозалежності найманого працівника й працедавця, що складається у високотехнологічних галузях і зумовлений високим рівнем кваліфікації персоналу, творчим характером праці, відсутністю миттєво доступної альтернативи вибору щодо заміни працюючих, потребує її інституційного забезпечення. Це здійснює соціальний капітал, головна функція якого полягає у формуванні такої соціальної організації зв'язків, або відносин між основними суб'єктами економічної діяльності на рівні суспільства й окремого підприємства, який забезпечує максимально доступний рівень взаємодії цих суб'єктів у розв'язанні завдань виробничого та соціального змісту на основі взаємодії, довіри, надійності і прозорості, відповідальності в стосунках [3, с. 70–72].

Реальними організаційними формами такої співпраці є різні види соціального партнерства. Організації, що презентують соціальне партнерство можна поділити на дві групи: по-перше, громадські об'єднання, діяльність яких спрямована на самих себе (захист інтересів певної соціальної групи, вирішення спільних проблем, задоволення спільних інтересів), по-друге, об'єднання, діяльність яких спрямована на інших (благодійні фонди, громадсько-політичні організації). За роки державної незалежності діяльність більшості громадських об'єднань першої групи, що були засновані в радянський період, припинилась, або набула формального характеру. Новостворені спілки та організації (молодіжні, етнічні, релігійні, аматорські тощо) нечисленні й не спроможні виконувати функції дієвого соціального партнерства. Стосовно другої групи, то й тут тенденції невтішні: благодійні фонди часто слугують прикриттям для привласнення державних та громадських коштів, «відмивання» грошей тощо. Громадсько-політичні організації здебільшого є комерційними проектами. Таким чином, наявні в Україні організаційні форми соціального партнерства не відповідають потребам інституційного забезпечення соціального розвитку.

Для реалізації принципів соціального партнерства й соціальної справедливості необхідно здійснювати демократичні перетворення в напрямку створення правової держави й громадянського суспільства. Соціальний капітал може зростати й нагромаджуватись завдяки збагаченню інститутів, у яких він виражається як розвиток довіри у суспільстві, культури, соціальної відповідальності бізнесу. Крім формальних, в Україні сьогодні не зроблено жодних кроків з боку владних структур, бізнесу, політичних партій щодо створення умов для розвитку реальних форм існування соціального капіталу.

Вдосконалення державної регуляторної політики в галузі соціального інвестування вимагає суттєвих інституційних зрушень — насамперед, здійснення податкової реформи, запровадження повномасштабної системи

соціального страхування, посилення впливу договірних відносин у регулюванні умов і рівня оплати праці тощо.

Висновки та пропозиції:

1. Ретроспективний аналіз практики ринкових реформ в Україні свідчить про ігнорування соціальної складової економічної трансформації суспільства. У процесі формування моделі соціально-економічних перетворень 1990-х років не брались до уваги такі елементи як підвищення рівня життя населення, забезпечення соціальної справедливості, дотримання принципів громадянського суспільства.

2. Створення громадянського суспільства, як і здійснення активної соціальної політики вважалося справою віддаленого майбутнього. Було фактично проігноровано необхідність комплексного системного підходу до суспільних перетворень, що не лише знизило ефективність економічних реформ, але поставило під загрозу національну перспективу.

3. В умовах розвитку процесів глобалізації держава є, насамперед формою існування народу, нації, інструментом захисту його прав та інтересів, умовою збереження й відтворення, функціонування й розвитку. Відставання у процесах формування ефективної моделі економічного розвитку соціальної спрямованості в умовах відкритості економічного простору, глобальної конкуренції та мобільності ресурсів призводить до втрати найбільш освіченої й економічно активної частини людського потенціалу через трудову міграцію.

4. Кризовий стан соціальної політики в Україні свідчить про недостатність теоретичного підґрунтя та інституційного забезпечення впливу на процес розвитку і реалізації людського потенціалу в Україні.

5. В інформаційному суспільстві, входження до якого прагне Україна, соціальна політика охоплює такі сфери дії:

- Формування людського капіталу
- Збагачення духовно-інформаційного потенціалу суспільства
- Створення соціального капіталу
- Забезпечення умов реалізації людського капіталу.

6. У своєму розвитку вітчизняна соціальна політика пройшла два етапи:

- I етап (1991–1998) — узагальнена дотаційна модель соціального захисту.
- II етап (1999–2003) — заохочування ініціативи економічно активного населення й цілеспрямованої допомоги.

7. Особливістю сучасної соціальної політики має стати надання пріоритету проблемам формування людського капіталу творчої людини і соціального капіталу як складових людського інтелектуального потенціалу суспільства.

8. Вдосконалення державної регуляторної політики в галузі соціального інвестування вимагає суттєвих інституційних зрушень — насамперед, здійснення податкової реформи, запровадження повномасштабної системи соціального страхування, посилення впливу договірних відносин у регулюванні умов і рівня оплати праці тощо. Соціальні інвестиції повинні задавати таку матрицю економічної поведінки для всіх суб'єктів економіки, яка забезпечить розвиток і конкурентоспроможність людського потенціалу.

Література

1. Виступ президента України Леоніда Кучми на урочистому зібранні з нагоди 13-ї річниці Незалежності України // Урядовий кур'єр. — 2004. — 26 серпня. — С. 3–5.
2. Глушков В. М. Социально-экономическое управление в эпоху научно-технической революции / В. М. Глушков. — К.: Институт кибернетики, 1979. — 54 с.
3. Зайцев Ю. К. Соціалізація економіки України та системна трансформація суспільства: монографія / Ю. К. Зайцев. — К.: КНЕУ, 2002. — 188 с.
4. Злупко С. М. Людський потенціал, зайнятість і соціальний захист населення в Україні: навч. посібник / С. М. Злупко, Й. І. Радецький. — Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. — 192 с.
5. Злупко С. М. Перехідна економіка: сучасна Україна: навч. посібник / С. М. Злупко. — К.: Знання, 2006. — 324 с.
6. Єременко В. Історія економічної науки (короткий огляд нової ери): науково-навчальне видання / В. Єременко — К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату, 2002. — 553 с.
7. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні: монографія / А. Ф. Колодій. — Львів: Червона калина, 2002. — 276 с.
8. Куценко В. І. Розвиток соціальної сфери у контексті формування соціальної держави в Україні: регіональні аспекти / В. І. Куценко // Соц. - екон. дослід. в перех. період. Регіон. політика: Досвід Європ. Союзу та його адаптація до умов України: зб. наук. праць. — Вип. 51 (XLIII). — Ч. III. — Л., 2003. — С. 180–194.
9. Образование в странах с переходной экономикой: задачи развития. — М.: Всемирный банк. Сектор социального развития, 2001.
10. Про кількість і склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Статистика України. — 2002. — № 4. — С. 77–85.
11. Стефанишин О. В. Людський потенціал економіки України: монографія / О. В. Стефанишин. — Львів: вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. — 315 с.
12. Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України: в 3 т. Т. 1. Економіка знань — модернізаційний проект України; за ред. акад. НАН України В. М. Гейця, акад. НАН України В. П. Семиноженка, чл. кор. НАН України Б. Є. Кваснюка. — К.: Фенікс, 2007. — 544 с.
13. Теренс М. Ганслі. Соціальна політика та соціальне забезпечення за ринкової економіки: пер. з англ. / М. Теренс Ганслі. — К.: Основи, 1996. — 237 с.
14. Трансформація моделі економіки України. Ідеологія, протиріччя, перспективи / Геєць В. М., Кваснюк Б. Є., Зверяков М. І. та ін.; за ред. Гейця В. М. / НАН України; Ін-т економічного прогнозування / В. М. Геєць (ред). — К.: Логос, 1999. — 497 с.
15. Фишер В. Европа: экономика, общество и государство. 1914–1980: пер. с нем. / В. Фишер; пер. с нем. Л. А. Овчинцевой; под науч. ред. Ю. А. Петрова. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. — 365 с.
16. Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Наукові праці. — т.44–47. — Економічні праці (1888–1907). — т. 44, кн.2. — К.: Наук. думка, 1984.
17. UNDP. Human Development Report 1990. — New-York, 1990.